

УДК 94:[316.334.55:551.577.6](477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

Nadiia Kompaniiets

*post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1662-717X>
e-mail: 1retro8000@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Kompaniiets, N. Dangerous hydrological phenomena in the Middle Dnipro basin and their impact on the livelihood of the peasantry of the 19th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 15-25. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

DANGEROUS HYDROLOGICAL PHENOMENA IN THE MIDDLE DNIPRO BASIN AND THEIR IMPACT ON THE LIVELIHOOD OF THE PEASANTRY OF THE 19TH CENTURY

Abstract. The purpose is a substantiation of the role of natural disasters, in particular extreme hydrological phenomena, as a significant historical actor that permanently influenced the life of an agrarian society. The model of relations between the peasantry and the environment was studied on the example of the Middle Dnipro region in the 19th century.

The scientific novelty of the research. Based on archival sources, statistical data, reports in the press, as well as the work of previous researchers, an attempt was made to compile the most complete register of dangerous hydrological phenomena that occurred in the middle course of the Dnipro and its tributaries during the 19th century.

Conclusion. In the pre-industrial society, extraordinary hydrological phenomena – flood, flood and drought – along with other natural disasters, were a serious natural «challenge» that required adequate social «responses» (in the Toynbian sense). In relatively prosperous years (periods of «euphoria»), society reacts less sensitively to natural disasters. On the other hand, the repetition of cataclysms for several years in a row acquired a cumulative effect.

Based on the compiled register of dangerous hydrological phenomena, we can state that during the 19th century, every third year in the middle course of the Dnipro and its tributaries was marked by a devastating flood, flooding or drought. In the event of the occurrence of dangerous hydrological phenomena, the rural population of the region became the most vulnerable layer, since a large-scale cataclysm had catastrophic consequences for the farmer, could paralyze the life of a separate peasant yard, community, volost or even a county for a long time, and in some cases - put the peasant on the limit of survival.

Key words: flood, drought, natural disasters, cataclysms, dangerous hydrological phenomena, pre-industrial society, late agrarian society, Middle Dnipro basin, environmental history.

Надія Компанієць

*аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1662-717X>
e-mail: 1retro8000@gmail.com*

Бібліографічний опис статті: Компанієць Н. Гідрологічно небезпечні явища у Середньому Подніпров'ї та їх вплив на життєдіяльність селянства ХІХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 15-25. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

ГІДРОЛОГІЧНО НЕБЕЗПЕЧНІ ЯВИЩА У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСТВА ХІХ СТ.

Анотація. Метою публікації є обґрунтування ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного актора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. Модель стосунків між селянством та довкіллям досліджено на прикладі Середнього Подніпров'я у ХІХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в обґрунтуванні ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного актора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. На підставі архівних джерел, статистичних даних, повідомлень у пресі, а також доробку попередніх дослідників укладено максимально повний реєстр небезпечних гідрологічних явищ, які трапилися в середній течії Дніпра та на його притоках упродовж ХІХ ст.

Висновки. У доіндустріальному суспільстві надзвичайні гідрологічні явища: повідь, повінь і посуха, – поруч з іншими стихійними лихами, виступали серйозним природним «викликом». Вони вимагали адекватних соціальних «відповідей» (у тойніанському сенсі). У відносно благополучні роки (періоди «ейфорії») суспільство не так чутливо реагує на природні катаклізми. З іншого боку, повторення катаклізмів протягом декількох років підряд набувало кумулятивного ефекту.

На підставі укладеного реєстру небезпечних гідрологічних явищ констатуємо, що впродовж ХІХ ст. кожний третій рік у середній течії Дніпра та на його притоках позначений руйнівною повінню, повіддю або посухою. У разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення регіону ставало найбільш вразливою верствою, оскільки

масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Ключові слова: повінь, посуха, стихійні лиха, катаклізми, гідрологічно небезпечні явища, доіндустріальне суспільство, пізньоаграрне суспільство, Середнє Подніпров'я, екологічна історія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах кризи гуманітаристики найбільш продуктивними і перспективними є дослідження міждисциплінарного характеру. На хвилі ряду історіографічних поворотів (лінгвістичного, культурного, антропологічного, візуального, просторового) на порядку денному постає новий вектор – екологічний. Інакше кажучи, сучасна історична наука вже не може замикатися на формулі М. Блока як наука «про людей у часі»¹, а має бути скоригована в бік науки «про соціоекосистеми у часі».

Людська історія, за влучним висловом Дж. МакНіла, «завжди розгорталася і буде розгортатися в межах біологічного та фізичного контексту, який сам, своєю чергою, теж розвивається»². З цього випливає, що історія людства є невід'ємною від історії природи. Зважаючи такі дві крайності як географічний детермінізм та географічний нігілізм, потрібно визнати, що відносини між людиною та рештою природи в історичній ретроспективі, попри свою незмінну актуальність, досі лишаються однією із найбільш недооцінених та обділених увагою з боку істориків тем.

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасним активним зростанням уваги світової спільноти до екологічних проблем, у зв'язку з чим закономірним стає пошук їх історичної зумовленості. Потужним і перспективним засобом цього має стати екологічна історія (environmental history) – міждисциплінарна галузь наукового знання, що вивчає стосунки між людиною та природою у ретроспективі.

Метою публікації є обґрунтування ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного фактора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. Модель стосунків між селянством та довкіллям досліджено на прикладі Середнього Подніпров'я у XIX ст.

Аналіз новітніх публікацій. Питання ролі стихійних лих, зокрема повеней, в історії України певною мірою знайшло відображення у наукових працях українських та зарубіжних учених. Перші публікації з цієї проблематики з'явилися в другій половині XIX – на початку XX ст. з-під пера Д. Багалія³, М. Боголепова⁴, М. Максимовича⁵, М. Маркевича⁶ та Д. Яворницького⁷. Сплеск інтересу до впливу стихійних лих на життєдіяльність селянства в минулому спостерігається наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. Тогочас з'явилася стаття І. Крип'якевича «Повені на Прикарпатті в XII – XVIII ст.»⁸, а також хроніки-огляди історії стихійних лих у Польщі та сусідніх землях впродовж XV – XIX ст., підготовлені А. Валявендером (A. Walawender), С. Намачинською (S. Namaczynska) та Я. Шевчуком (J. Szewczuk)⁹. У другій половині XX ст. серед дослідників історії стихійних лих (зокрема, повеней), на українських землях вирізняються І. Бучинський¹⁰ та Б. Зайков¹¹. Цікавим прикладом міждисциплінарного дослідження є публікації Є. Борисенкова та В. Пасецького¹². Питання впливу природних факторів, небезпечних гідрологічних явищ, на сільське господарство Європи дослідив С. Бараш¹³. Схожу тему, але з регіональним акцентом

1 Блок М. Апологія історії, или Ремесло історика. М.: Наука, 1986. С. 16-18

2 МакНілл Дж. Р. О природі і культурі екологічної історії. *Человек и природа: экологическая история* / под общ. ред. Д. Александрова, Ф. Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2008. С. 24.

3 Багалій Д. Стихійні бідствія і боротьба з ними в Росії в старину. *Історический вестник*. 1892, январь. С. 177–195.

4 Боголепов М. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху. Москва, 1908. 114 с.

5 Максимович М. Днепр и его бассейн. Киев, 1901. 340 с.; Максимович Н. И. Гидрология рек Киевской губернии. Киев, 1920.

6 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. Записки Императорского Русского географического общества. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 337-461.

7 Эварницкий Д. И. Вольности запорожский козаков. Санкт-Петербург, 1898. 405 с.

8 Крип'якевич І. П. Повені на Прикарпатті в XII – XVIII ст. *Вісник природознавства*. 1928. № 2. С. 111–113.

9 Namaczynska S. Kronika klensk elementarnych w polsce i w krajach sasiednich w latach 1648 – 1696. Lwow, 1937. 234 s.; Szewczuk J. Kronika klensk elementarnych w Galicji w latach 1772 – 1848. Lwow, 1939. 334 s.; Walawender A. Kronika klensk elementarnych w Polsce i w krajach sasiednich w latach 1450 – 1580. T. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy. Lwow, 1932. 112 s.

10 Бучинский И. О климате прошлого Русской равнины. Ленинград, 1957. 144 с.

11 Зайков Б. Высокие половодья и паводки на реках СССР за историческое время. Ленинград, 1954. 135 с.

12 Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы Москва, 1988. 522 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Летопись необычайных явлений природы за 2,5 тысячелетия. Санкт-Петербург, 2002. 536 с.

13 Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. Ленинград, 1989. 236 с.

на Лівобережній Україні XVIII ст. з'ясував у своїй монографії В. Мордвінцев¹⁴. Найбільш докладними дослідженнями надзвичайних гідрологічних явищ, які охоплюють українські землі Х – XIX ст., досі залишаються праці Г. Швеця¹⁵. Методологічно близькими до теми публікації є напрацювання провідних сучасних європейських палеокліматологів та дослідників історії стихійних лих, зокрема Р. Бразділа (R. Brazdil), П. Добровольни (P. Dobrovolny), А. Кісса (A. Kiss), О. Котизи (O. Kotyza), К. Пфістера (C. Pfister) та ін.¹⁶. За їх участі впродовж 2000-х – 2010-х рр. світ побачили наукові праці, присвячені повеням на великих європейських річках у XVI – XIX ст., повеням у середньовічній Угорщині, у Чехії та Швеції XIV – XIX ст., у Польщі та інших країнах.

На сучасному етапі спостерігаємо формування окремого пласту досліджень, присвячених соціально-економічному та історико-культурному значенню Дніпра в житті українців. Так, вплив річки Дніпро на формування етнічної культури та традиційного світогляду населення Наддніпрянської України від найдавніших часів до кінця XVIII ст., культове значення води для українського традиційного суспільства з'ясував Д. Кітов¹⁷. Практики, пов'язані з використанням водних ресурсів XIX – XX ст., стали предметом дослідження О. Горбового й А. Журавльової¹⁸. Привертає увагу праця Р. Цибрівського, який спробував з нових теоретично-методологічних позицій, крізь призму екологічної історії (environmental history),

поглянути на соціально-економічну роль Дніпра в історії України¹⁹.

Таким чином, маємо підстави говорити про поступове формування історіографії впливу стихійних лих на життєдіяльність населення українських земель в минулому, проте цей чинник досі є недооціненим або непоміченим багатьма дослідниками.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. територію Середнього Подніпров'я населяло декілька мільйонів жителів. За даними перепису 1897 р., у Київській губернії мешкало 3,5 млн. осіб (з них сільське населення – 87%), а в Полтавській губернії – 2,8 млн. осіб (з них сільське населення – 90%)²⁰. Таким чином, на берегах Дніпра в його середній течії, а також дніпрових приток, до кінця XIX ст. проживали та вели господарство 5 – 5,5 млн. селян.

За оцінками М. Маркевича, в Полтавській губернії в 1850-х рр. на берегах річок мешкало 1,1 млн. людей. Зокрема, найбільше людності селилося вздовж Псла (105 тис. жителів), Сули (92 тис.), Ворскли (84 тис.), Хоролу (76 тис.), Удаю (43 тис.), Супою (41 тис.), Дніпра (36 тис.), Орелі (34 тис.)²¹.

За даними І. Фундуклея, у другій половині XIX ст. у Дніпро в межах Середнього Подніпров'я впадало 22 притоки першого порядку, які живилися 140 притоками другого порядку; у них, відповідно, впадали 193 притоки третього порядку, в які несла води 31 притока четвертого і п'ятого порядків²². Таким чином, гідрографічна мережа регіону включала 386 річку, без урахування Дніпра. І. Фундуклей констатував, що водна

14 Мордвінцев В. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. Киев, 1998. 184 с.

15 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. 1972 – Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. – 248 с.; Швец Г. Многовековая изменчивость стока Днепра. 1978. – Л.: Гидрометеоздат, 1978. – 88 с. Швець Г. Водність Дніпра. 1960. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 182 с.

16 Brazdil R., Glaser R., Pfister C., oth. Flood Events of Selected European Rivers in the Sixteenth Century. Climatic Change. 1999. Vol. 43. P. 239–285; Brazdil R., Dobrovolny P., Kotyza O. Floods in the Czech Republic during the past millennium. La Houille Blanche. 2004. № 5. P. 50–55; Gdy nadsiągała wielka woda. Kłęski powodzi na ziemiach polskich na przestrzeni wieków / pod red. E. Kosik. Wrocław, 2013. 168 s.; Glaser R., Riemann D., Schönbein J., oth. The variability of European floods since AD 1500. Climatic Change. 2010. Vol. 101. P. 235–256; Kiss A. Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary. Springer, 2019. 895 p.

17 Кітов Д. Ю. Дніпро як феномен етнічної культури й традиційного світогляду в контексті українознавства: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / К. Д. Юрійович; Нац. НДІ українознав. Київ, 2010. 213 арк.

18 Журавльова А. Зміни в традиційній моделі природокористування українців Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX століття. Народна творчість та етнологія. 2014. № 6. С. 60–66; Горбовий О. А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. 346 с.

19 Cybriwsky R. Along Ukraine's river: A Social and Environmental History of the Dnipro. Budapest : Central European University Press, 2018. 280 pp.

20 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 16: Киевская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. С. IV-VII; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. XXXIII Полтавская губерния / Под редакцією Н. А. Тройницкого. СПб. : Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дель, 1904. С. XII.

21 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 443–445.

22 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 1. С. 48.

мережа, що утворювалась ними в межах Київської губернії, забезпечувала достатнє зрошення, але його розподіл був нерівномірним: на півночі губернії вологозабезпеченість була надмірною, а на півдні – недостатньою²³.

З XVI ст. ремесла та промисли населення Середнього Подніпров'я розвивалися у напрямі створення невеликих мануфактур, енергетичною базою яких, поряд із використанням сили м'язів та вітру, була гідравлічна сила. В середній течії Дніпра розквіт мануфактур та гідросилових установок припав на XVIII ст.²⁴.

На річках Полтавської губернії у 1850-х рр. було облаштовано 356 гребель, а також діяло 578 водяних млинів. Щоправда, М. Маркевич відзначав низьку ефективність останніх, 2/3 яких більшість року простоювали, виконуючи перемол зерна лише протягом двох-трьох тижнів на рік²⁵.

Застарілість тодішніх підходів до використання гідравлічної енергії відзначав ще в кінці XVIII ст. В. Зуєв, який зауважив, що водяні млини приносили більше шкоди, ніж користі: недовго працюють, через них міліють річки, псується та випаровується вода, погіршуються умови судноплавства та проходження риби. О. Жам зазначав, що наплавні млини, які стояли на човнах, перешкоджали руху Дніпром, а тому судовласники впродовж XIX ст. неодноразово пропонували замінити їх на стаціонарні, а ще краще – на вітряні. Проте влада не погоджувалася, оскільки без них не могла задовольнити всі млинарські потреби населення²⁶.

Окрім річок, І. Фундуклей відзначив активне господарське використання селянством Середнього Подніпров'я ставків. На його думку, ставки становили «корисну і необхідну частину сільського господарства і слугували для розведення риби та облаштування млинів. Тому селяни користувалися кожним джерелом і притоками річ, всюди облаштовуючи невеликі ставки»²⁷.

Дніпро та його притоки також відігравали важливу транспортно-сполучну роль. На ділянці Дніпра від Києва до с. Мош-

ни Черкаського повіту в другій половині XIX ст. було облаштовано 12 переправ. Так, найбільші переправи розташовувалися у Києві (два пороми вантажопідйомністю 800 і 1400 пудів), Щучинці, Витачеві, Ходоркові, Трахтемирові (пороми вантажопідйомністю по 500 пудів), Каневі (пором на 1000 пудів і «дуби» вантажопідйомністю до 150 пудів), Мошнах (п'ять поромів вантажопідйомністю по 500 пудів кожний)²⁸.

На підставі вищевикладеного стає очевидним, що водні ресурси відігравали надзвичайно важливу роль в життєдіяльності сільського населення Середнього Подніпров'я XIX ст. Дніпро з притоками є ключовим фактором екологічної рівноваги та збереження біологічного різноманіття, їх води інтенсивно використовувалися для обводнення і зрошення сільськогосподарських угідь, водозабезпечення населених пунктів, для вилову риби, зрештою – використовувались із рекреаційною метою.

Таким чином, у разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення ставало найбільш вразливою верствою, оскільки масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Серед гідрологічно небезпечних явищ вчені вирізняють повінь, паводок і посуху. Повінь – це фаза водного режиму річки, що характеризується найбільшою в році водністю, значним і тривалим підвищенням рівнів води і зазвичай супроводжується виходом води з русла на заплаву²⁹. Паводок – це фаза водного режиму річки, що характеризується відносно швидким і короткочасним підняттям рівня води та збільшенням її витрат. Може спостерігатися багаторазово протягом усього року після дощів і злив, а також під час сніготанення. Крім природних факторів, прояв паводків значно підсилює, а іноді й зумовлює техногенна діяльність людини (вирубання лісів, створення гребель і во-

23 Там само.

24 Горбовий О.А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. С. 80.

25 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 443-445.

26 Горбовий О.А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. С. 80.

27 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 1. С. 48.

28 Бойко Ю. М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси. Вінниця: ВНАУ, 2020. С. 164.

29 Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / гол. ред. А. В. Толстоухов. Київ, 2008. Т. 3. О-Я. С. 111.

досховищ, розорювання земель, витратне водоспоживання, урбанізація, зрошення тощо)³⁰. Прихід «великої води» в селах супроводжувався руйнуванням житлових будинків і господарських споруд, руйнуванням мостів, доріг, гребель, що призводило до тимчасової ізоляції цілих волостей, а в окремих випадках повітів. Повідь та повінь призводили до затоплення сільськогосподарських угідь, змиву поверхні ґрунту, ослаблення водозахисних споруд. Під дією паводків інтенсифікувалися ерозійні та зсувні процеси, змінювалися русла річок, замулювалися заплави.

Посуха – це явище, з настанням якого випаровування в атмосферному зволоженні істотно перевищує випаровування. Посуха утворюється під час тривалого бездошового періоду та в періоди з недостатньою кількістю атмосферних опадів, надмірною інсоляцією, надмірною температурою повітря, яка перевищує середні багаторічні значення. Під час тривалої атмосферної посухи може виникнути ґрунтова посуха³¹.

На підставі архівних джерел, статистичних даних, повідомлень у пресі, а також доробку попередніх дослідників ми спробували скласти максимально повний реєстр небезпечних гідрологічних явищ, які трапилися в середній течії Дніпра та на його притоках упродовж ХІХ ст.

1803. Влітку в басейні р. Рось спостерігалася посуха, що викликала неврожай³².

1805. Навесні в басейні р. Тясмин було високе водопілля, що завдало збитків господарствам чигиринських селян³³.

1806. На початку лютого в Подніпров'ї була значна повінь, викликана тривалими відлигами. Осінь того року була посушлива і маловодна³⁴.

1807. У Подніпров'ї зима виявилася нестійка, з частими відлигами. У літню пору в Києві та Київському повіті повсюдно йшли

дощі, які викликали підвищення рівня Дніпра та розмили під'їзди до переправ через Дніпро³⁵. У басейнах рр. Ірпінь і Рось відзначалося дощове літо³⁶.

1808. 1 травня в Київському повіті дніпровська вода піднялася вище звичайного рівня на 7,5 вершка (бл. 34 см), покрила всі острови і підтопила багато будинків. Тільки в Києві на Подолі постраждали 180 дворів³⁷.

1820. Надзвичайно високе весняне водопілля, що завдало значних руйнувань, трапилося на правобережних притоках Дніпра від р. Тетерів до р. Тясмин³⁸.

М. Маркевич охарактеризував весняну повідь 1820 р. як «неочікувану». За його словами, висока вода «знищила всі греблі в Полтавській губернії». Причиною водопілля стали сильні снігопади в лютому та різке потепління на початку березня, внаслідок чого 4 березня «сніги перетворилися в ріки»³⁹.

1829. Значна весняна повідь на притоках Дніпра, що завдала завдала значних збитків у містечках і селах Київської губернії⁴⁰. На р. Стугна були зруйновані мости. Повідь на р. Рось завдала збитків жителям Богуслава, Тараші, Сквири та їх околиць. В травні-червні в басейні р. Тясмин випали інтенсивні дощі. В кінці червня внаслідок сильних злив трапилася повінь на р. Рось, що завдала значних руйнувань у селах Мошни, Тубільці, Хрещатик, Будище, Пекарі⁴¹.

1832. Часті й сильні дощі в червні призвели до вимокання посівів у басейнах рр. Рось і Тясмин⁴².

1839. У травні внаслідок повені було зруйновано багато доріг у Київській губернії⁴³.

1840. У Подніпров'ї нестійка зима з частими відлигами, затяжна весна. У травні впродовж двох тижнів безперервно йшли дощі, внаслідок чого вимокли посіви в басейнах річок Рось, Тясмин, Ірпінь⁴⁴.

30 Там само. С. 75.

31 Там само. С. 127.

32 ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 455.

33 ДАКО. Ф. 280. Оп. 162. Спр. 311. Арк. 1, 11.

34 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 161.

35 ДАКО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 89.

36 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 161.

37 Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804 – 1824). *Киевская старина*. 1884. С. 436.

38 ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 214. – Спр. 66.

39 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 343.

40 ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 500. Арк. 464-466зв, 536зв; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2516. Арк. 1.

41 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

42 Там само.

43 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 3058. Арк. 1-4.

44 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

1841. Внаслідок сильного розливу Дніпра 22 квітня в районі Кременчука було затоплено більшу частину міста, а також ряд навколишніх сіл⁴⁵.

Того ж року в басейнах Росі, Ірпеня трапилась посуха, що тривала з травня упродовж всього літа, що викликало значний неврожай⁴⁶.

1844. У травні в басейнах Ірпеня, Росі, Тясмина трапилась посуха⁴⁷.

1845. У квітні в результаті повіди трапився один із наймасштабніших розливів Дніпра у XIX столітті⁴⁸.

Руйнування, викликані повіддю, фіксувалися в містечках і селах у басейнах річок Ірша, Ірпінь, Стугна, Красна, Рось, Росава. На сторінках «Київських губернських відомостей» повідомлялося, що рівень води в р. Рось піднявся на 14 аршинів (бл. 994 см), а М. Максимович констатував, що рівень води р. Рось в районі Корсуня становив до 5 сажнів (бл. 1065 см)⁴⁹. Під час повіди на річках Здвиж та Ірпінь було зруйновано греблі та мости; зруйновано греблі в містечку Ясногородка та селі Борщагівка. В Києві на р. Либідь підміто цегельний завод, пивзавод, млин. На р. Стугна в селах Фурси, Троїцьке, Шамраївка вода прорвала греблі та зруйнувала мости. На р. Рось пошкоджено пором та поромну переправу. В Канівському повіті на р. Рось та її притоках зруйновано п'ять гребель та знищено винокурню⁵⁰. На р. Голтва, притоці р. Псел, поблизу містечка Решетилівка були зруйновані міст і гребля. Підняття рівня води в річках Трубіж і Альта завдало значних збитків у Переяславському повіті; в самому Переяславі рівень води подекуди сягав 2 аршинів (142 см)⁵¹.

У зв'язку з весняною повіддю значного підтоплення зазнали чотири повіти Полтавської губернії. Так, у Кременчуцькому повіті дніпровська вода прибувала протягом 10 – 21 квітня 1845 р. За цей час рівень вод зріс на 10 аршинів (бл. 660 см), а зона затоплення на

лівому березі Дніпра сягала 10 верст. «При плаванні фарватером треба було змахнути веслом 45 разів на хвилину, щоб зрушити легкий човен проти течії річки» – зазначає М. Арандаренко в «Записках про Полтавську губернію». У результаті дніпровської повіди 1845 р. тільки на Лівобережжі збитків зазнало 61 село, в яких мешкало до 70 тисяч людей, і одне місто з населенням до 18 тисяч. Загалом було затоплено водою 10 849 будинків, ушкоджено – 3970, знесено зовсім – 570. Затоплено до 5 тисяч десятин орних земель. Сума збитків перевищувала 66 тисяч крб. Озимі посіви були абсолютно змиті, а двори та оселі зруйновані або засипані мулом та піском. Наноси мулу і піску подекуди виявилися настільки потужними, що окремі села довелося перенести на нові місця⁵².

1846. І. Фундуклей відзначав, що розливи Тясмина на ділянках із низькими берегами бувають значними і можуть сягати до 4 верст, як це трапилося під час весняної повіди 1846 р.⁵³.

1847. 8 квітня трапилася масштабна повідь на р. Тясмин, що призвела до значних руйнувань та людських жертв. Поток води було зірвано 18 гребель, трапився обвал частини берега разом із будинком, у якому спали четверо селян⁵⁴.

1848. У березні повідь зруйнувала водяні млини у Тарашанському повіті Київської губернії⁵⁵.

1858. У травні в Канівському повіті пройшов проливний дощ з градом. Дощем були знищені посіви, зірвано мости і греблі, потоплено худобу⁵⁶.

1861. Сувора і сніжна зима. Весна в Подніпров'ї була багатоводною, літо та осінь – посушливими, маловодними⁵⁷.

21 травня у Чигиринському повіті в результаті проливної дощу трапилась сильна повінь. Воду були зруйновані греблі й млини у селах Вербівка, Коханівка, Копійчана,

45 ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 7. Спр. 158. Арк. 1.

46 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

47 Там само.

48 ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 11. – Спр. 149. – Арк. 1.

49 Максимович Н. И. Гидрология рек Киевской губернии. Киев, 1920. С. 50

50 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 146-147

51 Там само.

52 Гнідаш І., Рій І. Повені Дніпра в Кременчуці у першій половині XIX століття. URL: <https://kremenhistory.org.ua/poveni-dnipra-v-kremenchutsi-u-pershij-polovini-xix-stolittya/>

53 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел. 1852. Ч. 1. С. 58.

54 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 164.

55 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 159. Спр. 211. Арк. 1-11.

56 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 35. Спр. 1591. Арк. 183.

57 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 113.

а також містечку Телепине. Загальний обсяг збитків становив 3 000 крб.⁵⁸.

22 травня у містечку Васильків внаслідок проливного дощу в невеликому струмку накопичилося стільки води, що потік вийшов із берегів, в результаті чого сильна і швидка течія вщент зруйнувала водяний млин, а також кам'яний міст. Загальний обсяг збитків становив 800 крб.⁵⁹.

1862. Малосніжна і нестійка зима. Весна – маловодна. Літо – посушливе, маловодне. У серпні трапилася посуха, внаслідок чого у Дніпрі значно впав рівень води, утворилися мілини, з'явилися піщані коси. Осінь – дуже посушлива, маловодна⁶⁰.

1863. Маловодний рік. Зима була безсніжною, з частими відлигами. Весняного водопілля майже не було. Літо та осінь – посушливі. Річний стік Дніпра становив 60 % від норми⁶¹.

1864. Зима з частими відлигами, безсніжна. Весна – маловодна. Літо та осінь в басейні Дніпра – посушливі⁶².

1 червня в селах Янівка, Стара Осота, Мельники Чигиринського повіту внаслідок великої води, викликаной сильною зливою, завдано значних ушкоджень селянським садибам на суму 2291 крб.⁶³.

12 червня у селі Насташка Васильківського повіту внаслідок проливного дощу було зруйновано два млини та зруйновано греблі, чим завдано збитків на 3725 крб.⁶⁴.

1865. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Літо маловодне. Осінь – дуже посушлива⁶⁵.

1866. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Літо та осінь в Середньому Подніпров'ї – посушливі, маловодні⁶⁶.

1866. В липні внаслідок сильного дощу р. Рось наповнилась водою, вийшла з берегів та затопила городи і поля в селах Межиріч, Гамарня, Лука Канівського повіту. Площа затоплених посівів становила 174 десятини⁶⁷.

1867. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Вологозабезпеченість влітку та восени – середня⁶⁸.

1868. Вологозабезпеченість навесні та влітку – середня, осінь – маловодна⁶⁹. У результаті проливного дощу 24 липня села на півночі Черкаського повіту постраждали від високої води. Так, у с. Хмільна підтоплення зазнали 80 селянських садиб⁷⁰.

1869. Зима – нестійка, малосніжна, з частими відлигами. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні та влітку – середня⁷¹.

25 – 26 травня у нижній частині басейну р. Рось трапилася злива, внаслідок якої річка вийшла з берегів, затопивши сінокоси, луки та городи в селах Деренківець і Драбівка Черкаського повіту⁷².

1870. Зима м'яка, малосніжна. Весна – маловодна. Вологозабезпеченість влітку – середня. Осінь – дуже дощова⁷³.

1871. Надзвичайно сніжна і затяжна зима. Весна – пізня, супроводжувалась інтенсивним водопіллям⁷⁴. Внаслідок весняного розливу Дніпра були зафіксовані руйнування у багатьох населених пунктах Київської губернії.

1872. Зима була затяжною і сніжною. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні та влітку – середня; дощова осінь⁷⁵.

1873, 1874. Тепла і малосніжна зима. Весна, літо та осінь в басейні Дніпра – маловодні. Посушливий рік⁷⁶.

58 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 882. Арк. 109.

59 Там само. Арк. 109-109 зв.

60 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 113.

61 Там само.

62 Там само. С. 114.

63 ЦДІАК. Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 2. – Арк. 475 зв.

64 ЦДІАК. Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 2. – Арк. 476.

65 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 114.

66 Там само.

67 Там само. С. 163-164.

68 Там само. С. 114.

69 Там само.

70 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 482, ч.2. – Арк. 135.

71 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 114.

72 Там само. С. 164.

73 Там само. С. 115.

74 Там само.

75 Там само.

76 Там само.

1875. Тепла і малосніжна зима. Весна і літо в басейні Дніпра – маловодні. Дуже дощова осінь⁷⁷.

1876. Надзвичайно сувора і морозна зима, якої «навіть старожили не пам'ятали...»⁷⁸. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні, влітку та восени – середня⁷⁹.

У Київській губернії трапилася масштабна весняна повідь⁸⁰.

У Полтавській губернії 1876 р. супроводжувався частими суховіями та посухами, що призвело до низького врожаю. Так, урожай жита і вівса становив сам-5; пшениці і гречки – сам-3; ячменю – сам 4,8; проса – сам-5,8⁸¹. Для селян Полтавщини рік видався несприятливим для сінокосу: на степових сінокосах було накошено лише бл. 36 пудів з десятини, а на лугових – бл. 53 пудів з десятини⁸².

1877. Рік був дуже багатоводним. Річний стік Дніпра перевищив норму на 85%. Протягом квітня – червня на Дніпрі спостерігалось інтенсивне водопілля⁸³. У Черкаському повіті 18 липня пройшла потужна злива, що викликала паводок, який майже вщент зруйнував с. Хмільна⁸⁴.

1878. Стійка, сувора і сніжна зима. Рівень весняного водопілля на Дніпрі – вище середнього. Вологозабезпеченість влітку та восени – середня⁸⁵.

12 червня в результаті сильної зливи трапилася повінь, що призвела до руйнування гребель та доріг у містечку Липовець та навколишніх селах⁸⁶.

Того ж року трапився сильний розлив р. Рось, у результаті чого були затоплені с. Попівка, Хмільна, Межиріч Черкаського та Канівського повітів⁸⁷.

1879. 14 травня трапилася повінь у селах Білашки, Гордашівка, а також містечку Тальне Уманського повіту⁸⁸.

1880. Нестійка і малосніжна зима. Рання і маловодна весна. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра влітку та восени – середня⁸⁹.

1881. На р. Ворскла в кінці березня трапилася повінь, внаслідок чого були затоплені містечко Кобеляки із передмістями – Поділ, Гатище, Юрівка, Стрижки, Заворскла⁹⁰.

1888. Під час весняної повіди Ворскла вийшла з берегів та затопила околиці Полтави, Кобеляк, зруйнувала мости в напрямку Гайворона⁹¹.

На підставі даних гідрометричної станції у с. Лоцманська Кам'янка, отриманих під час весняного водопілля, можемо визначити найбільш повноводні, а також посушливі весни у ХІХ ст. у басейні Дніпра.

Найвищий рівень весняного водопілля на Дніпрі спостерігався 7 травня 1820 р. (497 см); 4 травня 1841 р. (403 см); 13 травня 1846 р. (646 см); 26 квітня 1861 р. (454 см); 27-28 квітня 1877 р. (565 см); 25 квітня 1888 р. (469 см); 4-5 травня 1889 р. (442 см); 4-5 травня 1895 р. (489 см). Найнижчий рівень водопілля було зафіксовано 25-27 травня 1835 р. (65 см); 9-16 травня 1842 р. (40 см); 31 березня – 6 квітня 1843 р. (55 см); 13 травня 1863 р. (21 см); 21 травня 1864 р. (49 см); 25 травня 1875 р. (70 см)⁹².

Негативний вплив небезпечних гідрологічних явищ на життєдіяльність селянства Середнього Подніпров'я неодноразово відзначався в другій половині ХІХ ст. на сторінках статистичних і топографічних описів, у періодичній пресі тощо.

Так, Д. Де ля Фліз у відомому «Медико-топографічному описі державних маєтностей Київської округи...» відзначив наявність на Київщині низин, особливо на узбережжі Дніпра, де їх часто затоплювала річка. У селі Злодіївка поблизу містечка Трипілля – зазначав Д. Де ля Фліз, – нараховувалось 50 ха-

77 Там само.

78 ЦДІАК. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 765. Арк. 7.

79 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

80 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 331. Арк. 25.

81 Сборник сведений о Полтавской губернии: с картой губернии и планом г. Полтавы / сост. А. В. Богданович. Полтава: Тип. Губерн. Правления, 1877. С. 51.

82 Там само. С. 54.

83 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

84 Там само. С. 165.

85 Там само. С. 116.

86 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 25.

87 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 192. Спр. 197. Арк. 1-31.

88 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 532. Спр. 52. Арк. 120-121.

89 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

90 Там само. С. 147.

91 Там само.

92 Зайков Б. Высокие половодья и паводки на реках СССР за историческое время. Ленинград, 1954. С. 23.

тин, де живуть 168 селян і яке затоплюється майже щороку. У 1845 р. вода знесла багато будівель, знищила посіви і затопила все, чим володіли мешканці, частина худоби загинула⁹³. У селі Віта Київського повіту 22 будинки, збудовані на березі Дніпра, в яких проживали 63 мешканці, затоплювались у 1820 і 1865 рр. Селяни, рятуючись від високої води, були змушені вночі покинути свої хати й шукати притулку на сусідніх узгір'ях, зводячи там курені. «Ряд будинків вода знесла, інші дуже пошкодила; посіви, сіно, все їхнє майно загинуло, вони [селяни] ще довго страждали від цієї повені, їхні втрати становили понад 400 срібних карбованців. У Дмитрівському товаристві у тому ж році було затоплено хутір Козин, де налічувалось 127 селян і 30 хатин. Мешканці, втрапивши своє майно, були змушені ховатись у лісах» – зазначав Д. Де ля Фліз⁹⁴.

А. Богданович у «Збірці відомостей про Полтавську губернію» 1877 р. звернув увагу, що серед селян Полтавщини, особливо серед старих людей, побутувала думка щодо погіршення на той час клімату в губернії. Вони пригадували, що років 30-40 тому клімат був м'якшим і сприятливішим – не було таких сильних тривалих вітрів, не було таких посух, а вологи в повітрі було більше. Цілковите знищення лісів, на їх думку, дало простір вітру надзвичайно висушило ґрунт. Внаслідок цього, як пригадували старожили, у місцях, де в 1830-х рр. можна було купати коней, де були суцільні зарості очерету і лози, де водилося багато болотяної дичини, тепер розкинулися орні землі. Місцевість, за свідченнями очевидців, до 1870-х рр. змінилася настільки, що там, де на той час сіяли жито, ще років 30-40 тому були озера, в яких тонули люди⁹⁵.

Наприкінці ХІХ ст. науковці та чиновники дедалі частіше стали наголошувати на негативних гідроекологічних наслідках господарської діяльності людини в Середньому Подніпров'ї, насамперед на гідрологічний режим річок. Наприклад, у 1881 р. П. Голубовський зауважив багатководність малих річок дніпровського басейну у минулому. Дока-

зом цього вчений вважав знахідки на берегах приток Дніпра уламків і якорів великих кораблів⁹⁶. У 1895 р. В. Ляскоронський порушив проблему значного обміління лівобережних приток Дніпра, яке на той час досягло такого рівня, що окремі малі річки у жарке літо повністю пересихали. Відзначимо, що В. Ляскоронський спробував сформулювати причини такої кризи. Головним фактором вчений вважав господарську діяльність людини у ХVІІІ – ХІХ ст. – вирубування лісу та засмічення русла штучними об'єктами (безконтрольне будівництво дамб, гребель, водяних млинів)⁹⁷.

Висновки. В доіндустріальному суспільстві надзвичайні гідрологічні явища: повідь, повінь і посуха, – поруч з іншими стихійними лихами, виступали серйозним природним «викликом». Вони вимагали адекватних соціальних «відповідей» (у тойбіанському сенсі).

Е. Ле Руа Ладюрі, один із класиків палеокліматології, зауважив, що періоди «ейфорії»⁹⁸ суспільство не так чутливо реагує на природні катаклізми. З іншого боку, повторення катаклізмів протягом декількох років підряд набувало кумулятивного ефекту.

На підставі укладеного реєстру небезпечних гідрологічних явищ констатуємо, що впродовж ХІХ ст. кожний третій рік в середній течії Дніпра та на його притоках позначений руйнівною повінню, повіддю або посухою. У разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення регіону ставало найбільш вразливою верствою, оскільки масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Фінансування. Стаття містить результати дослідження за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

93 Де ля Фліз Д. П. Альбоми. Том 2. К., 1999. С. 641.

94 Там само.

95 Сборник сведений о Полтавской губернии : с картой губернии и планом г. Полтавы / сост. А. В. Богданович. Полтава : Тип. Губерн. Правления, 1877. 283 с.

96 Голубовский П. В. История Северской Земли до половины ХІV столетия. К. : Университетская типография И.И. Завадского, 1881. С. 2.

97 Ляскоронский В. Г. История Переяславльской земли с древнейших времён до половины ХІІІ столетия. К. : Тип. И. И. Чоколова, 1897. С. 41-42.

98 Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Київ: Ніка-Центр. 2009. С. 43

References:

1. Afanasiev-Chuzhbinskyi, O. (2016). *Narysy Dnipro* [Essays of the Dnipro]. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
2. Bagalei, D. (1892). Stikhiinye bedstviia i borba s nimi v Rossii v starinu [Natural disasters and the fight against them in Russia in the former ages]. *Istoricheskii vestnik* [Historical Bulletin], 177 – 195 [in Russian].
3. Bilivnenko, S. (2017). Selianyn-stepovyk ta richkova stykhiia Dnipro: za materialamy istoryko-etnografichnykh ekspedytsii Zaporizkoho naukovoho tovarystva Yakova Novytskoho [The steppe peasant and the river element of the Dnieper: based on the materials of the historical and ethnographic expeditions of the Zaporizhzhya Scientific Society of Yakov Novytskyi]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk creativity and ethnology], № 5, 12 – 17 [in Ukrainian].
4. Bogolepov, M. (1908). kolebaniia klimata Evropeiskoi Rossii v istoricheskuiu epokhu [On climate fluctuations in European Russia in historical times]. Moscow [in Russian].
5. Boiko, Yu. (2020). Pravoberezhna Ukraina v seredyni XIX st. Istoryko-statystychni narysy [Right-bank Ukraine in the middle of the 19th century. Historical and statistical essays]. Vinnytsia: VNAU [in Ukrainian].
6. Borisenkov, E. & Pasetskii, V. (1988). Tysiacheletniaia letopis neobychnykh iavlenii prirody [A thousand-year chronicle of extraordinary natural phenomena]. Moscow [in Russian].
7. Buchinskii, I. (1957). O klimate proshlogo Russkoi ravniny [About the past climate of the Russian Plain]. Leningrad [in Russian].
8. Golubovskii, P. (1881). Istoriiia Severskoi Zemli do poloviny XIV stoletiiia [History of the Seversk Land until the half of the 14th century]. Kyiv: Universitetskaia tipografiia I. Zavadskogo [in Russian].
9. Horbovyi, O. (2020). Kompleksna transformatsiia ukrainskoho Prydniprovia u konteksti hidroenerhetychnoho osvoinnia Dnipro (kin. XIX st. – 1980-ti rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 [Complex transformation of the Ukrainian Dnipro region in the context of hydropower development of the Dnipro (end of the 19th century – 1980s: PhD thesis)]. Pereiaslav [in Ukrainian].
10. De lia Fliz, D. P. (1999). Albomy [Albums]. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
11. Ekolohichna entsyklopediia [Ecological encyclopedia] / ed. by. A. V. Tolstoukhov (2008). Vol. 3. O-Ya. Kyiv [in Ukrainian].
12. Zhuravlova, A. (2014). Zminy v tradytsiinii modeli pryrodokorystuvannia ukraintsiv Serednoi Naddnuprianshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Changes in the traditional model of nature use of Ukrainians of the Middle Dnipro region in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk creativity and ethnology], № 6, 60-66 [in Ukrainian].
13. Zaikov, B. (1954). Vysokie polovodia i pavadki na rekakh SSSR za istoricheskoe vremia [High floods and floods on the rivers of the USSR in historical time]. Leningrad [in Russian].
14. Kipriianov, V. (1870). Ob izmeneniiakh gorizonta r Dnepra s 1859-go do 1869-go goda [About changes in the horizon of river Dnieper from 1859 to 1869]. *Trudy Obshchestva ispytatelei prirody pri Imperatorskom Kharkovskom universitete* [Papers of the Society of Natural Scientists at the Imperial Kharkov University]. Vol. 2. Kharkiv, 1-3 [in Russian].
15. Kitov, D. (2010). Dnipro yak fenomen etnichnoi kultury y tradytsiinoho svitohliadu v konteksti ukrainoznavstva: dys. ... kand. ist. nauk [Dnipro as a phenomenon of ethnic culture and traditional outlook in the context of Ukrainian studies: PhD thesis]. Kyiv [in Ukrainian].
16. Koklik, S. (1917). Hidrologicheskii ocherk Cherkasskogo uezda i g. Cherkass [Hydrological sketch of Cherkasy district and Cherkasy city]. Kyiv [in Russian].
17. Le Rua Ladiuri, E. (2009). Korotka istoriia klimatu: vid serednovichchia do nashykh dniv [A Brief History of Climate: From the Middle Ages to the Present]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
18. Liaskoronskii, V. (1897). Istoriiia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiiia [History of Pereiaslav land from ancient times to the half of the 13th century]. Kyiv [in Russian].

19. Maksimovich, N. (1901). Dnepr i ego bassein [Dnieper and its basin]. Vol. 1 Dnepr i ego basseinie istoria i gidrografia reki [in Russian].
20. Maksimovich, N. (1901). Dnepr i ego bassein [Dnieper and its basin]. Vol. 2 Prilozhenie kie sochineniu Dneprie i ego basseinie poverstnyi ukazatel reki Dnepra sudokhodnyi dorozhnikie Tablitsy vskrytia i zamerzaniia vodie Vypiski izie istoricheskikhie pamiatnikovie Karty baseina [in Russian].
21. Markevich, N. (1856). Reki Poltavskoi gubernii [Rivers of Poltava province]. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Notes of the Imperial Russian Geographical Society]*. Vol. XI, 337-461 [in Russian].
22. Sbornik svedenii o Poltavskoi gubernii s kartoi gubernii i planom g. Poltavy [Collection of information about the Poltava province: with a map of the province and a plan of the city of Poltava] / ed. by A. Bogdanovich (1877). Poltava [in Russian].
23. Subbotin, A. (1894). Ekonomicheskoe-statisticheskii obzor basseina r. Dnepra [Economic and statistical review of the river basin Dnieper]. Sankt-Peterburg [in Russian].
24. Funduklei, I. (1852). Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii [Statistical description of the Kyiv province]. Sankt-Peterburg. Part 1 [in Russian].
25. Shvets, G. (1972). Vydaiushchiesia gidrologicheskie iavleniia na iugo-zapade SSSR [Outstanding hydrological phenomena in the southwest of the USSR]. Leningrad: Gidrometeorologicheskoe izdatelstvo [in Russian].
26. Shvets, G. (1978). Mnogovekovaia izmenchivost stoka Dnepra [Centennial variability of the Dnieper flow]. Leningrad: Gidrometeoizdat [in Russian].
27. Shvets, H. (1960). Vodnist Dnipra [Water level of the Dniipro]. Kyiv : Edition of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Ukrainian].
28. Cybriwsky, R. (2018). Along Ukraine's river: A Social and Environmental History of the Dniipro. Budapest: Central European University Press [in English].

Надійшла до редакції / Received: 05.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2023